

דף שבועי

בס"ד

פרשת וארא, תשפ"ו, מספר 1652

ארבע כוסות מניין?

יצחק עתשלו

עתידי הקב"ה להשקות את ישראל ארבע כוסות של נחמות.

אין זה המקום היחיד בדברי חז"ל, שקיים בו הסבר למנגנון הלכתי-מספרי המשייך את חשיבות המספר לתופעה אחרת. למשל, בבבלי ברכות כח ע"ב, מובאות שלוש דעות בטעם המספר 'שמונה עשרה' ברכות בתפילה:⁶

הני "ח, כנגד מי?

• א"ר הלל בריה דר' שמואל בר נחמני: כנגד "ח אזכרות שאמר דוד ב"הבו לה' בְּנֵי אֱלִים" (תה' כט:א).

• רב יוסף אמר: כנגד "ח אזכרות שבקריאת שמע.

• א"ר תנחום אמר רבי יהושע בן לוי: כנגד שמונה עשרה חוליות שבשדרה.

יושם לב שבכל המקורות הללו, גם בבבלי וגם בירושלמי, יש מגוון דעות לטיב המקור של המספר המוסכם, וקשה להאמין שבכל מקרה שיש תקנת חכמים התלויה במספר (ברכות, עליות, כוסות וכו') שאין מסורת נאמנה על המניע לתקנה. כך שיש מגוון דעות ואין מכריע ביניהם. ועוד, בכל הסוגיות הללו, כשיש מגוון דעות בין החכמים לסיבת התקנה המספרית, אין אפילו הד של מחלוקת ביניהם; אם הם חולקים על מקור התקנה, היינו מצפים לשמוע שחכם אחד דוחה את דברי חברו.

סיבות והסברים

אני רוצה להציע הסבר כללי לתופעה הזו, הסבר שאין בו מן החידוש. כל תקנה שתקנו חכמים, וכל מנהג שנהג עם ישראל (או עדה ספציפית בעם) נבע מחישוב אחד בסיסי. למשל, מספר הברכות בתפילת העמידה בחול הוא התקנון העקבי לתפילה (שלש ראשונות שבה ושלש אחרונות מן הודאה) ובאמצע, שלש-עשרה בקשות: "(ש)יש בהן שאלת כל הדברים שהן כמו אבות לכל חפצי איש ואיש ולצרכי הציבור כולם" (רמב"ם, הלכות תפילה א:ד).

ועל-כן, בספרות התנאים, מספר הברכות בתפילת העמידה בימי חול נע בין שבע-עשרה לתשע-עשרה. הסיבה שיש תשע ברכות בתפילת מוסף בראש השנה היא, שיש תקן של שלש ראשונות ושלש אחרונות, ובתפילה ייחודית זו יש להוסיף עוד שלש לצורך מצוות היום: מלכויות, זיכרונות ושופרות. כלל זה תקף בכל הדוגמאות שהובאו בהפניות.

6 וכהנה רבות. עיינו ברכות כט ע"א ובמקביל, בירושלמי ברכות ד:ג; בבלי מגילה כג ע"א.

בתחילת פרשתנו, ה' מצווה את משה שימסור לעם שקיום הבטחתו עומד להתגשם:

וְהוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מִתַּחַת סִבְלַת מִצְרַיִם וְהַצֵּלְתִּי אֶתְכֶם מֵעַבְדֹתָם וְגֵאלְתִּי אֶתְכֶם בְּזֵרוּעַ נְטוּיָה וּבִשְׁפָטִים גְּדֹלִים. וְלִקְחֹתִי אֶתְכֶם לִי לְעָם וְהָיִיתִי לְכֶם לֵאלֹהִים (שם' ו:ו-ז).

ארבעה מונחים אלו ידועים בספרות של הראשונים כ"ארבע לשונות של גאולה". התפיסה המקובלת היא שארבע הכוסות שתקנו חכמים לשותות בליל הסדר תוקנו "כנגד" ארבע לשונות של גאולה.¹ נעייין במקורות שמקשרים בין הכוסות לבין הלשונות ונבדוק אם אכן ההבנה הזו מבוססת.

המשנה (פסחים י, א) קובעת שכל אחד בישראל חייב בשתיית ארבע כוסות, אפילו העני האוכל מן התמחוי. רשב"ם מנמק (בפירושו על אתר): "ומצינו בבראשית רבה, רב הונא בשם רבי אבא אמר, כנגד ארבע לשוני גאולה האמורין בגלות מצרים".² בתלמוד הירושלמי על אתר³ (לז ע"ג), נשאלת השאלה "מניין לארבע כוסות?" ומובאות ארבע(!) תשובות:⁴

• ר' יוחנן בשם ר' בנאה: כנגד ארבע גאולות... והוצאתי, והצלתי, וגאלתי, ולקחתי.

• ריב"ל: כנגד ארבע כוסות של פרעה: וכוס פרעה ביד, ואשחט אותם אל כוס פרעה, ואתן את הכוס על יד פרעה, ונתת כוס פרעה בידו וגו'.

• ר' לוי: כנגד ארבע מלכויות.⁵

• רבנן: כנגד ארבע כוסות של פורענות שהקב"ה עתיד להשקות את אומות העולם... וכנגדן

* הרב יצחק עתשלו מלמד בישיבה תיכונית YULA בלוס אנג'לס.

1 ולכן יש שרצו להוסיף כוס חמישית בעידן הגאולה הנוכחית, שנתקיימה בימינו בחסדי שמיים, כנגד: "וְהָבֵאתִי אֶתְכֶם אֶל הָאָרֶץ" (שם' ו:ח).

2 וכן בפירוש המיוחס לרש"י (שלדעת רבים הוא אכן פירושו של רש"י) על אתר ובפירוש רע"ב על המשנה. במדרש המאוחר (שמות רבה) יש הרחבה של הרעיון הזה. הוא מקשר בין ארבע גזירות של פרעה לארבע לשונות של גאולה: "וכנגדן תקנו חכמים ד' כוסות בלילי הפסח" (שמות רבה [שנאן] פרשת וארא פרשה ו).

3 מובא בפירוש המאירי וגם בפירוש מהר"ם חלאווה בפסחים שם.

4 יש מקבילה בבראשית רבה פרשה פח (תיאודור-אלבק 1081-1083).

5 ע"פ דניאל פרק ז'.

לשונות של גאולה שקשורות ישירות ליציאה מעבדות, אז ושם.

ר' יהושע בן לוי מוסיף ממד למסרים של זכירת יציאת מצרים. לא סתם צמחנו במצרים כעבדים. הגענו לשם, ומעמדנו כאצילי הארץ הפך, כדרכו, למעמד של עבדים מעונים. אך איך הגענו לתסבוכת הזו? למה בכלל עזבנו את הארץ, ובמקום לקנות שבר במצרים ולחזור לכנען, התיישבנו שם? התשובה מחזירה אותנו לסיפור האיום והמביך של מכירת יוסף. על כן הוא גם מקשר בין ארבע הכוסות שאנו שותים בליל זכירת יציאת מצרים לסיפור של יוסף, שפתר את חלומו של שר המשקים.

ר' לוי מוסיף נופך עמוק לחוויית הערב. כבר במקרא, יציאת מצרים מהווה דוגמה לגאולת ישראל מייד צרי: "כִּי־מִי צִאתְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם אֲרָאנוּ נִפְלְאוֹת" (מיכה ז:טו). ובהגדה אנו משבחים את ה'.

(ו) היא שעמדה לאבותינו ולנו, שלא אחד בלבד עמד עלינו לכלותינו אלא שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותינו והקב"ה מצילינו מידם (ושבח זה נאמר דווקא בהרמת כוס).

אין אנו מסתפקים בחגיגת היציאה ממצרים בעת ההיא ע"י משה ואהרן, אלא מזכירים את כל הגאולות מידי צרינו. לכן, מוסיף ר' לוי, ארבע הכוסות מייצגות את ארבע המלכויות (ראו לעיל הערה 5).

רבנן מרחיבים את המשמעות של ליל הסדר הרחבה משמעותית. אין אנו חוגגים רק את יציאת מצרים, ולא רק מפנימים את הגורמים לשעבוד כדי להירתע מהם, ולא מסתפקים בהדגשת "בכל דור ודור עומדים עלינו לכלותינו", אלא אנו מבינים גם שיציאת מצרים היא מודל (פרדיגמה) לכל הגאולות, וביתר שאת, הגאולה העתידה שבני ישראל מצפים לה זה אלפי שנים:

לִכְן הִנֵּה יָמִים בָּאִים נֶאֱמָר ה' וְלֹא יֵאָמֵר עוֹד חֵי ה' אֲשֶׁר הָעֵלָה אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם. כִּי אִם חֵי ה' אֲשֶׁר הָעֵלָה אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ צִפּוֹן וּמִכָּל הָאֲרָצוֹת אֲשֶׁר הִדְּיָחָם שָׁמָּה וְהַשְׁבֵּתִים עַל אֲדָמָתָם אֲשֶׁר נָתַתִּי לְאֲבוֹתָם (יר' טז:יד-טו).

לכן רבנן מוסיפים עוד משמעות לתקנת ארבע הכוסות בליל הסדר. הכוסות הללו מטרימים את שתיית כוסות הפורענות שאויבי ישראל לדורותיו יוכרחו לשות, וארבע כוסות של נחמה שהקב"ה ישקה את עמו בעת הגאולה.

הסיבה לתקנת ארבע כוסות של יין בליל הסדר היא ייסוד כל חלק מחגיגת הערב כשירה לה', וכאמור, אין אומרים שירה אלא על היין. חכמי הדורות תרמו "הסברים" עם משמעויות עמוקות ואמיתיות לכוסות הללו.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא

לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של

אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parasha2>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il

ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע

בדוא"ל.

הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן

יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שייף

מתבוננתם של חכמי הדורות היא ליישם משמעות נוספת למנהגי ישראל, כך שבזמן קיומם, האדם יכול להרגיש קשר עם א-להיו דרך הבנה זו או אחרת. ניתן לכנות את המניע הראשוני "סיבה". הסיבה שיש כך וכך ברכות בתפילה היא שכך הוא מבנה התפילה וכך הם צורכי התפילה הספציפית הזו. אך יש להוסיף "הסבר" שמעמיק את החוויה של קיום המצווה. היוצא מזה הוא שבהרבה נהגים שלנו יש אין-ספור "הסברים", אך אף אחד מהם אינו ה"סיבה" לנוהג.

תופעה בינארית זו משמעותית ביותר בליל הסדר, בעת שיש מצוות דרבנן, מנהגים כלל-ישראליים (שבירת מצה והחבאתה עד לסוף הסעודה) ומנהגים עדתיים. בכל אחד מהמנהגים יש סיבה אחת שבגללה הונהג מנהג זה, וייתכן שסיבה זו נעלמה מזיכרוננו וניתן להתווכח עליה. אך "הסברים" המטעימים את המנהג רבים הם ומתרבים במשך הדורות.

לדוגמה, פעם שמעתי הסבר לשבירת המצה האמצעית והחבאתה עד לקראת סוף הסעודה – "צפון". הרי ישנה מנהג נפוץ לכנות את המצות "כהן", לוי, ישראל" כך שהמצה האמצעית היא "לוי". והלוי הכי מפורסם והחשוב אי-פעם היה משה רבנו, שבתחילת ימיו הורחק מחיק המשפחה והוחבא בתיבה, עד שבת פרעה הוציאה אותו וגאלה אותו. הוצאת המצה ממקום הצפנתו בסוף הסעודה מזכירה לנו את גאולתו של משה ע"י בת-פרעה.

אך אין זה אלא הסבר יפה, המקשר את המנהג עם הסיפור של הלילה. ה"סיבה" למנהג די ברור אצל הראשונים – מביאים מצות שלמות לשולחן ושוברים אחת כדי לקיים "לחם עוני" (פרוסה, ולא שלמה) באחת מהן. אך במקום לשבור מצה לפני כן, ולהביא שתי מצות ופרוסה לשולחן, שוברים אותה בפני כולם "כדי להתמיה את התינוקות". זאת הסיבה לכמה וכמה מנהגים בליל הסדר, אך לכל מנהג יש "הסברים" כשלעצמו.

חזרה לארבע הכוסות

ליל הסדר הוא לילה של שירה, כפי המתואר אצל ישעיה: "הַשִּׁיר יִהְיֶה לָכֶם כְּלִיל הַתְּקַדֵּשׁ חָג" (ל:כט). וכפי שקבעו חכמים, "אין אומרים שירה אלא על היין" (ערכין יא ע"א, ע"פ שופטים ט:ג), ועל כן קבעו חכמים, שכל שלב של הערב יתקיים על כוס של יין. קידוש – ממילא צריך לקדש, אך הקידוש באותו לילה הופך מברכה לשירה – כולם שותים כוס יין מלאה בהסיבה. סיפור יציאת מצרים מתקיים על כוס של יין, ובסיום הסיפור מברכים עליו את ברכת הגאולה: "ונאמר לפנינו שירה חדשה"... ונודה לך שיר חדש". ברכת המזון טעונה גם היא כוס, אך בליל הסדר מוסיפים ממד חדש לברכת המזון, ממד השירה. אחרי הסעודה, מסיימים את הערב בשירת ההלל, כך שיש צורך בארבע כוסות של יין בליל שירת הגאולה. זאת ה"סיבה" לתקנת ארבע כוסות.

באים חכמי ארץ ישראל בדור השני-שלישי של האמוראים (המאה השלישית לספ"ה) ומטעימים את התקנה ב"הסברים" שאמורים לנצל את תקנת ארבע כוסות, להפנים ולהעצים את המסרים והחוויה של הערב.

ר' בנאה מציע, שכיוון שחגיגת הערב מתמקדת ביציאת מצרים כשלעצמה, שהיא הרגע המייסד של עם ישראל, אפשר לקשר בין ארבע הכוסות לארבע

7 ויש להוסיף, על פי המדרש הידוע המובא ברש"י בפירושו לשמות ב:ה, על הארכת ידה של בת-פרעה, שהסצנה של הצלת משה מהמים היא הטרימה להצלת בני ישראל ממצרים "בזרוע נטויה".

